

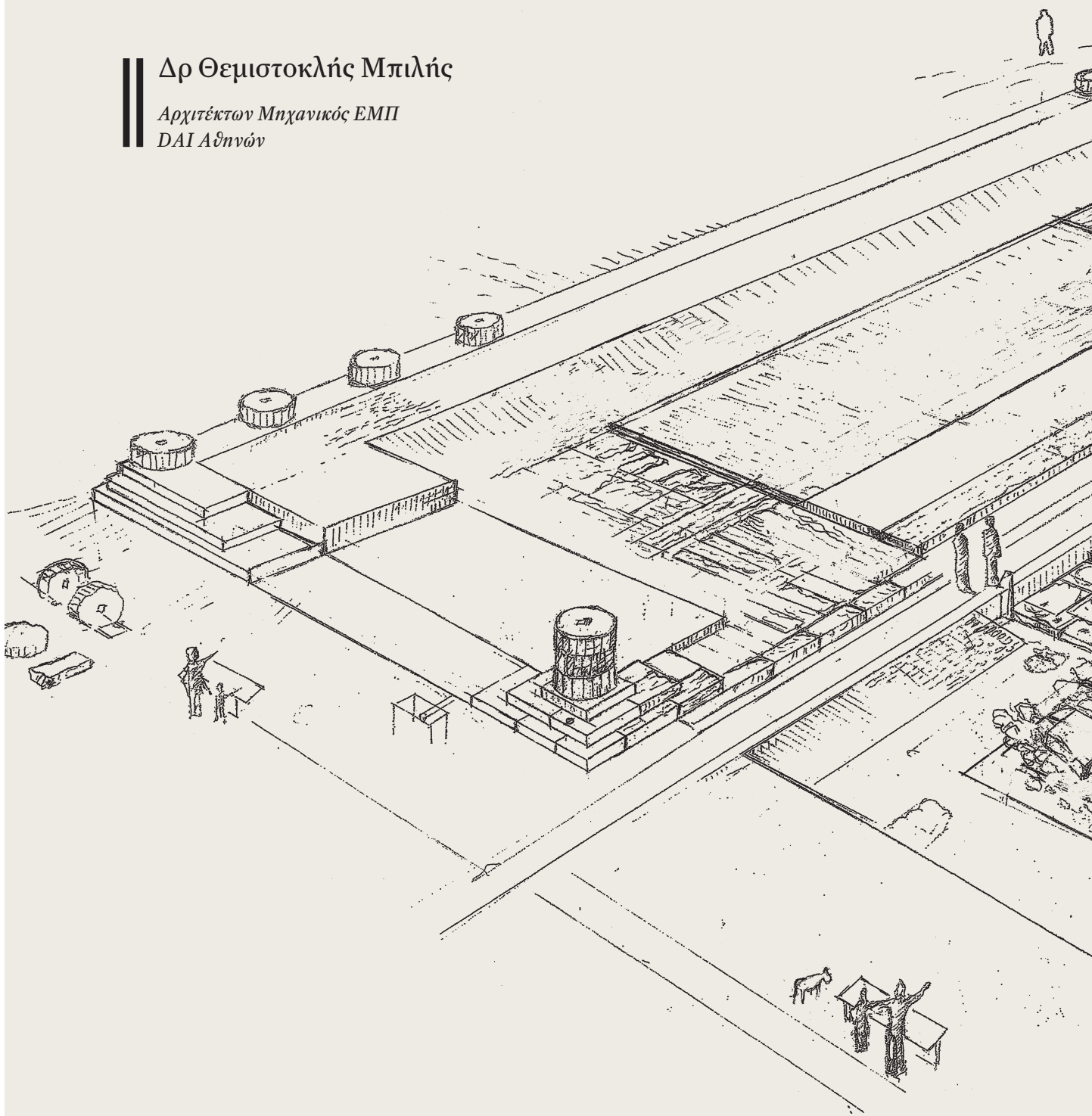
Έργα ανάδειξης και
αναστήλωσης

ΚΑΛΑΠΟΔΙ

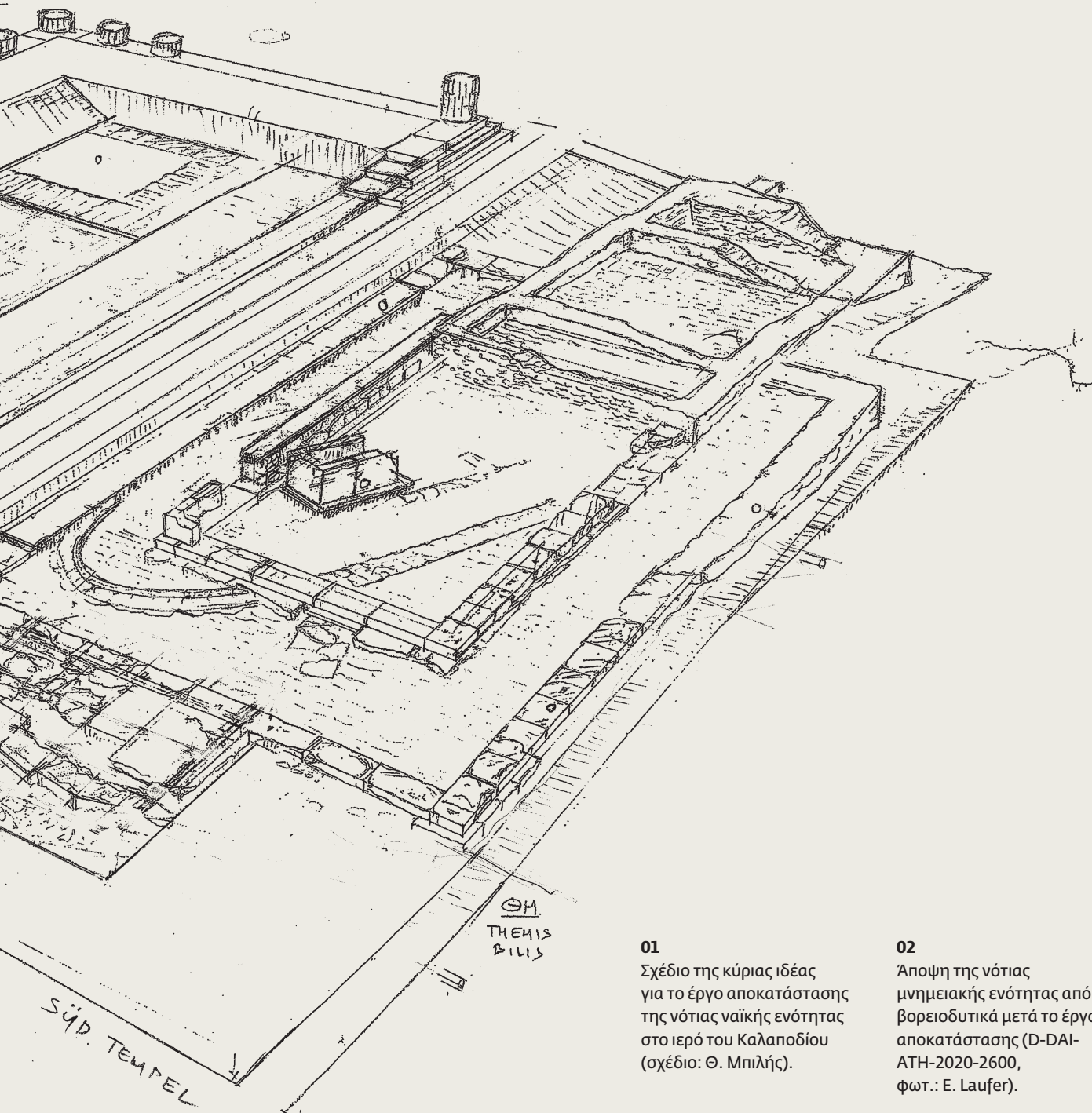
Δρ Θεμιστοκλής Μπιλής

Αρχιτέκτων Μηχανικός ΕΜΠ

ΔΑΙ Αθηνών

Τα πολυεπίπεδα ερείπια των λατρευτικών κτηρίων στο Καλαπόδι, διατεταγμένα σε δύο παράλληλες μνημειακές ενότητες, μαρτυρούν τα διάφορα στάδια της αρχαίας ναοδομίας ξεκινώντας από τα προϊστορικά χρόνια. Στα έργα εφαρμόστηκαν καινοτόμες και ιδιαίτερες τεχνικές, καθώς και η συγχρονική αναστήλωση ενός κλασικού αδύτου πάνω σε ένα άλλο, γεωμετρικό, αφού παράλληλα εξασφαλίστηκε ένα υπόγειο δίκτυο αποστράγγισης των υδάτων.

01

Σχέδιο της κύριας ιδέας για το έργο αποκατάστασης της νότιας ναϊκής ενότητας στο ιερό του Καλαποδίου (σχέδιο: Θ. Μπιλής).

02

Άποψη της νότιας μνημειακής ενότητας από βορειοδυτικά μετά το έργο αποκατάστασης (D-DAI-ATH-2020-2600, φωτ.: E. Laufer).

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΟΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ θεωρούνταν ως η υλική επιβεβαίωση του μύθου και της ιστορίας.

Ο άνθρωπος, στην προσπάθειά του να τοποθετήσει με ακρίβεια την ύπαρξή του στον χρόνο, αρχικά αποκαλύπτει και στη συνέχεια προσπαθεί μέσω της έρευνας να κατανοήσει τις υλικές μαρτυρίες του παρελθόντος. Ο αρχαιολογικός τόπος ή χώρος στο σημερινό περιβάλλον είναι μια έκταση γης στην οποία παρατηρείται μια πύκνωση αυτών των υλικών μαρτυριών. Μετά τις συνήθως χρονοβόρες διαδικασίες της ανάλυσης των δεδομένων στον συγκεκριμένο τόπο, τα τεκμήρια γίνονται οχήματα πληροφορίας ανασυρόμενα από τη λήθη με δύο τρόπους ανάλογα με τον χαρακτήρα του τελικού αποδέκτη: είτε ως πληροφορία για τον κόσμο των ειδικών, είτε ως πληροφορία για το ευρύ κοινό. Στον κόσμο των ειδικών απευθύνονται οι επιστημονικές δημοσιεύσεις και στο ευρύ κοινό απευθύνονται οι μουσειακές συλλογές, οι αναστηλώσεις και οι παρουσιάσεις αρχαιολογικών χώρων. Πλέον, νέα πεδία διάδοσης των σχετικών πληροφοριών αποτελούν το διαδίκτυο και οι εφαρμογές σε κινητά τηλέφωνα.

Η αναστήλωση, η παρουσίαση ή η διατήρηση της αρχικής λίγο ή πολύ φθαρτής ύλης των τεκμηρίων του παρελθόντος ως φορέων νέων μηνυμάτων έχει μεγαλύτερη ιστορία από την ίδια την επιστήμη της αρχαιολογίας. Ήδη από την αρχαιότητα γνωστά παραδείγματα είναι η αναστήλωση του τάφου του Κύρου από τον Μ. Αλέξανδρο στις Πασαργάδες ή οι ρωμαϊκές αναστηλώσεις-επισκευές στο Ερέχθειο¹, τον ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς² και τον Παρθενώνα³. Επίσης, άλλο ένα σπουδαίο παράδειγμα, που χρονολογείται στο τέλος του 16ου αιώνα, επί Πάπα Σίξτου Ε', πολύ πριν από τον Winckelmann, αποτελεί το πρόγραμμα της συντήρησης του κίονα του Μάρκου Αυρηλίου στη Ρώμη από τον D. Fontana (1588-1589)⁴. Από τα αρχαία χρόνια έως τη σύγχρονη εποχή, ένας είναι ο αρχικός στόχος όλων αυτών των πρακτικών: η διατήρηση της εικόνας και της ύλης των αρχαιοτήτων μέσω της προστασίας τους, η χρήση τους ή η «μουσειακή» τους έκθεση.

ΚΑΛΑΠΟΔΙ, ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Έπειτα από σχεδόν 50 χρόνια έρευνας στο Καλαπόδι (βλ. το άρθρο της Κ. Sporn στο παρόν αφιέρωμα) και μετά τη δημοσίευση δεκάδων άρθρων σε αρχαιολογικά περιοδικά ή τόμους συνεδρίων, με δεδομένη, δηλαδή, την τεκμηρίωση και την ερμηνεία των ευρημάτων, ήταν ώριμες οι συνθήκες για την εφαρμογή ενός προγράμματος παρουσίας του αρχαιολογικού χώρου.

Το μνημειακό απόθεμα στο Καλαπόδι που έχρηζε προστασίας είναι ένα πυκνό και πολυεπίπεδο σύνολο κατασκευών. Ναοί διαφόρων περιόδων, με ποικίλους τρόπους δόμησης και υλικά, μαρτυρούν τη σταδιακή εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής ναοδομίας στο πέρασμα του χρόνου, από τις ταπεινές πλίνθινες κατασκευές της προϊστορίας στην πρόθεση για μνημειακότητα της Γεωμετρικής εποχής, αργότερα στον μεταβατικό χαρακτήρα της Αρχαϊκής περιόδου και, τέλος, στον συστηματικό τρόπο έκφρασης βάσει των κανόνων των κλασικών χρόνων. Τα ερείπια των λατρευτικών αυτών κτηρίων διατάσσονται σε δύο παράλληλες μνημειακές ενότητες: βόρεια και νότια (εικ. 4). Τα ερείπια εδώ και χρόνια ήταν προστατευμέ-

να είτε κάτω από επιχώσεις (βόρεια μνημειακή ενότητα) είτε κάτω από ένα χαμηλό και πρόχειρο στέγαστρο (νότια μνημειακή ενότητα). Πολλές ανασκαφικές τομές ήταν επιχωμένες με ελάχιστο χώμα. Ακόμα και τα ερείπια που ήταν κάτω από το προστατευτικό στέγαστρο ήταν ουσιαστικά απροσπέλαστα, αφενός γιατί βρίσκονταν κάτω από γεωφράσματα, αφετέρου γιατί το ίδιο το στέγαστρο ήταν πρόχειρο, ιδιαίτερα χαμηλό και επικίνδυνο (εικ. 7).

Μάλιστα, με τα χρόνια φάνηκε ότι η κάλυψη της νότιας ενότητας είχε αστοχήσει και σποραδικά παρατηρούνταν εισροή υδάτων. Ειδικά, τους θερινούς μήνες κάτω από το χαμηλό στέγαστρο αναπτύσσονταν υψηλές θερμοκρασίες, δυσάρεστες για το προσωπικό και βλαπτικές για τα υλικά του μνημείου. Η εικόνα του αρχαιολογικού χώρου παρουσίαζε μεγάλα αισθητικά προβλήματα. Για την ανάγκη των ερευνών, το 2009 μια κατασκευή κλασικών χρόνων (κλασικό άδυτο) είχε διαλυθεί και βρισκόταν κάτω από ένα μικρό, επίσης πρόχειρο στέγαστρο. Σφόνδυλοι και αρχιτεκτονικά μέλη του βόρειου ναού βρίσκονταν μακριά από το συγκεκριμένο μνημείο (εικ. 5).

Πέρα από την προβληματική εικόνα των προσωρινών μέτρων προστασίας των ευρημάτων, πρέπει να επισημανθεί η παρουσία πολλών ιδιαίτερα φθαρτών υλικών στα ερείπια (πωρόλιθοι, ωμές πλίνθοι προϊστορικών και γεωμετρικών χρόνων, επιχρίσματα). Ιδιαίτερο βαθμό δυσκολίας για τη συντήρηση των κατασκευών προκαλούσε το γεγονός ότι οι οικοδομικές φάσεις του συνόλου βρίσκονταν σε επάλληλα στρώματα με σημαντικές διαφορές στις στάθμες θεμελίωσης. Έτσι πολλοί θεμελιότοιχοι βρίσκονταν στο χείλος ανασκαφικών πρυνών τα οποία συνεχώς διέρρεαν λόγω της δράσης του νερού ακόμα και μέσα στο στέγαστρο (εικ. 6). Ο χώρος δεν προσέφερε συνθήκες για να αναδειχθεί η σπουδαιότητα των ευρημάτων του, και γενικά η αρχαιολογική του αξία, τόσο στην τοπική κοινωνία όσο και στο ευρύτερο αρχαιοφιλό κοινό.

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ: ΟΙ ΜΕΛΕΤΕΣ

Το 2016 εκπονήθηκε από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο ένα γενικό σχέδιο διαχείρισης του αρχαιολογικού χώρου με σκοπό την οργάνωση των απαραίτητων δράσεων για τη σταδιακή αναίρεση των προβλημάτων που για χρόνια είχαν μείνει άλυτα, όπως η κατασκευή ενός νέου στεγαστρού προστασίας και η εκπόνηση μιας μελέτης γενικής διαχείρισης του χώρου. Στο πλαίσιο αυτό προτάθηκαν οι βασικές χωροθετήσεις των νέων προσθηκών για τη λειτουργία του χώρου ως επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου (εικ. 4). Επίσης, σχεδιάστηκε ένα στέγαστρο προστασίας των ευρημάτων στη νότια μνημειακή ενότητα ως απάντηση σε ένα χρόνιο αίτημα της αρμόδιας αρχαιολογικής υπηρεσίας⁵. Σύμφωνα με την πρόταση αυτή, το στέγαστρο με μια μικρή προέκταση προς τον βόρειο ναό θα προστάτευε από τις καιρικές συνθήκες τη ζώνη του νότιου πτερού. Εκεί προτεινόταν ένα μικρό μόνο τμήμα της κρηπίδας του ναού να παραμείνει ορατό με τμηματική αναστήλωση έως το επίπεδο του στυλοβάτη. Στη ζώνη αυτή θα τοποθετούνταν αρκετοί σφόνδυλοι που υπάρχουν διάσπαρτοι στον χώρο. Ένας διάδρομος ανάμεσα από τους ναούς θα επέτρεπε τη βασική διαδρομή του κοινού για τη θέαση των μνημείων του χώρου. Η είσοδος του αρχαιολογικού χώρου είχε προταθεί να τοποθετηθεί στη νοτιοδυτική γωνία του. Η συγκεκριμένη

μελέτη εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟΑ. Σε πρώτη φάση και μετά την εκπόνηση ειδικής μελέτης ξεκίνησε η έρευνα και η επιτόπια συντήρηση των λίθων του αετώματος δυτικά του ναού.

Η αναπροσαρμογή των αρχικών σχεδίων υπό το πρίσμα των νέων δεδομένων είναι συχνό φαινόμενο που απαντά εν γένει στην αρχιτεκτονική πρακτική, ειδικότερα δε —και πολύ συχνότερα— στα έργα αποκατάστασης μνημείων. Το έργο της προστασίας και ανάδειξης της νότιας ναϊκής ενότητας στο Καλαπόδι δεν αποτέλεσε εξαίρεση.

Με την ολοκλήρωση των ειδικών μελετών που αφορούσαν την αντοχή στις καιρικές συνθήκες των λίθων των μνημείων, και έπειτα από μια κριτική επανεξέταση του ζητήματος της στέγασης των μνημείων στο Καλαπόδι, προέκυψαν νέα δεδομένα τα οποία οδήγησαν σε μερική αναθεώρηση του τρόπου εφαρμογής της αρχικής μελέτης και στη διαμόρφωση του νέου σκεπτικού προστασίας και παρουσίας του μνημείου. Πρέπει να επισημανθεί ότι στο ενδιαμέσο διάστημα είχε αποκαλυφθεί άλλο ένα ενδιαφέρον μνημειακό υστεροελληνιστικό οικοδόμημα από υλικό σε δεύτερη χρήση («Spolienbau») στη βορειοανατολική περιοχή του χώρου της ανασκαφής (βλ. το άρθρο της Κ. Sporn), το οποίο και αυτό απαιτεί ιδιαίτερη προστασία λόγω των ευπαθών υλικών και των σπαραγμάτων τοιχογραφιών που διασώθηκαν στους τοίχους του. Η παρουσία του συγκεκριμένου μνημείου έθεσε νέα δεδομένα για το συνολικό σχέδιο παρουσίας του αρχαιολογικού χώρου.

Τον Απρίλιο του 2018 το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών κατέθεσε νέα τεχνική μελέτη για το έργο αποκατάστασης της νότιας ναϊκής ενότητας στο ιερό του Καλαποδίου, η οποία και εγκρίθηκε στη συνέχεια από τις αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού (εικ. 1).

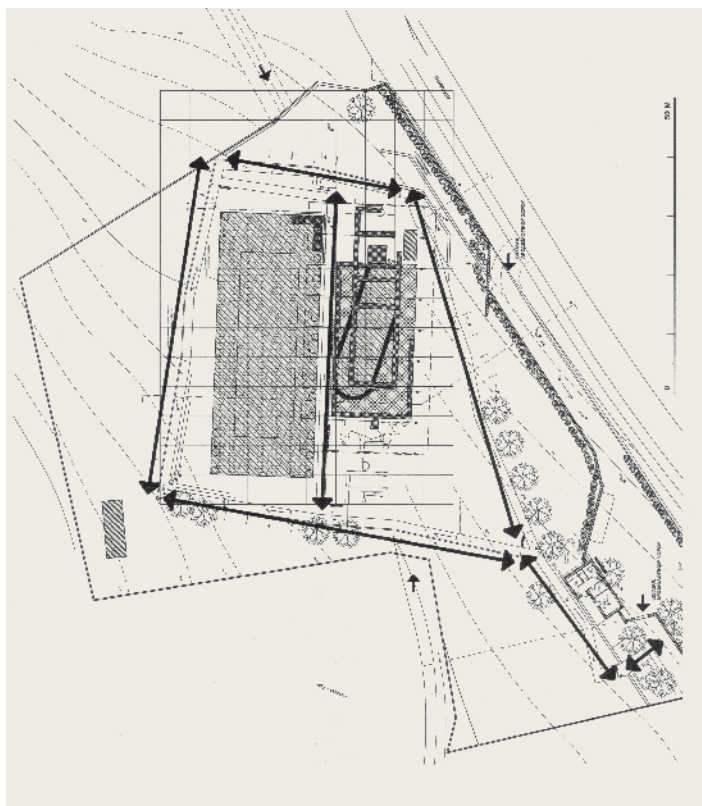
Η μελέτη αυτή δεν βασίστηκε στην κατασκευή ενός στεγάστρου προστασίας, όπως είχε προγραμματιστεί αρχικά, αλλά στην εφαρμογή ποικίλων ισοδύναμων δράσεων προστασίας και ανάδειξης. Η πρώτη ιδέα για το έργο της διαμόρφωσης της νότιας μνημειακής ενότητας χωρίς στέγαστρο προστασίας διατυπώθηκε τον Αύγουστο του 2017. Μετά την πρώτη σύμφωνη γνώμη της Εφορείας συντάχθηκε μια πρώτη παρουσίαση της ιδέας η οποία και παρουσιάστηκε στο Baudenkmalausschuss (συμβουλευτική επιτροπή για τη διαχείριση αρχαίων μνημείων) του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στο Βερολίνο τον Νοέμβριο του 2017. Μετά τις παρατηρήσεις του συμβουλίου και έπειτα από συζητήσεις με τις αρμόδιες υπηρεσίες του ΥΠΠΟΑ κατατέθηκαν οι διάφορες μελέτες στο πλαίσιο της διεπιστημονικής επίλυσης των τεχνικών θεμάτων καταρχήν στο Baudenkmalausschuss τον Απρίλιο του 2018. Μετά τη σύμφωνη γνώμη της συμβουλευτικής επιτροπής οι μελέτες κατατέθηκαν τον Μάιο στο ΥΠΠΟΑ. Οι μελέτες συζητήθηκαν στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο τον Οκτώβριο του 2018, το οποίο και γνωμοδότησε υπέρ της υλοποίησης του σχετικού έργου με βάση τις μελέτες και με διάφορους όρους. Οι σχετικές μελέτες εκπονήθηκαν από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών από ομάδα μελετητών υπό την επίβλεψη και τον συντονισμό του γράφοντα, ο οποίος ανέλαβε στη συνέχεια την οργάνωση και την επίβλεψη του έργου.

Η νέα μελέτη, ξεπερνώντας τα στενά όρια του αρχαιολογικού χώρου, πρότεινε την ιδέα της σύνδεσης του μνημείου με το ευρύτερο περιβάλλον του με μια σχέση αλληλεξάρτησης,

03

04

03

Αποψη του αποκατεστημένου γεωμετρικού ναού από βορειοδυτικά (D-DAI-ATH-2020-2486, φωτ.: Κ. Sporn). Κατασκευή αντιγράφων ωμών πλίνθων της Γεωμετρικής εποχής.

04

Γενικό τοπογραφικό σχέδιο του αρχαιολογικού χώρου. Το master plan για τα έργα αποκατάστασης και τις βασικές διαδρομές κίνησης (σχέδιο: Θ. Μπιλής).

ώστε να αποτελούν αδιαίρετη ενότητα. Με αυτόν τον τρόπο το μνημείο σηματοδοτεί ισότιμα το σπάνιο αρχαιογνωστικό περιεχόμενό του και την αισθητική του αξία ως ένα ερείπιο το οποίο προβάλλει στο φως του ήλιου με φόντο το φυσικό περιβάλλον⁶. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην επίχωση παλαιών ανασκαφικών τομών εντός της νότιας μνημειακής ενότητας και νότιά της. Τα παλαιότερα και βαθύτερα στρώματα τα οποία αποτελούνταν από ευαίσθητα υλικά (ωμές πλίνθοι, λιθοδομές από μικρού μεγέθους αργούς λίθους) επιχώθηκαν, όπως αποφασίστηκε. Επίσης, η διατήρηση μεγάλων τομών στο έδαφος προς χάριν της θέασης ακόμα και μέσα σε ένα στέγαστρο θα προκαλούσε μακροπρόθεσμα ζητήματα συνεχούς συντήρησης των μαλακών ασβεστόλιθων του αρχαϊκού ναού, όπως έδειξε η μελέτη των συγκεκριμένων λίθων, αφού η ανιούσα υγρασία θα υπέσκαπτε συνεχώς τη συνεκτικότητα αυτών των υλικών ακόμα και κάτω από στέγαστρο.

Η απώλεια της θέασης του γεωμετρικού αδύτου (εικ. 8) λόγω επίχωσης της συγκεκριμένης στάθμης αντισταθμίστηκε από την αναστήλωση του κλασικού αδύτου (εικ. 9) πάνω ακριβώς από το γεωμετρικό άδυτο στην αρχική του θέση, κάτι που, έτσι και αλλιώς, αποτελούσε όρο από το ΥΠΠΟΑ για την έγκριση της αποσυναρμολόγησης, που έλαβε χώρα το 2009. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η αρχιτεκτονική σημασία του κλασικού αδύτου, που είναι κατασκευασμένο αμιγώς με επανάχρηση αρχιτεκτονικών μελών ενός αρχαϊκού κτηρίου, υπερτερεί αυτής του απλούστατου πλίνθινου γεωμετρικού αδύτου. Σύμφωνα με τη νέα μελέτη, τέσσερις φάσεις παραμένουν ορατές και συνδιαλέγονται η μια με την άλλη, φωτίζοντας αρκετά την ιστορική εξέλιξη του ιερού από τα γεωμετρικά χρόνια έως τη Ρωμαϊκή εποχή. Μάλιστα με το έργο επισήμανσης του γεωμετρικού ναού που προτάθηκε με αντίγραφα ωμών πλίνθων, πρώτη φορά γίνεται τόσο κατανοητή η κλίμακα αυτού του σπουδαίου οικοδομήματος.

Το αέτωμα, μετά τη συστηματική του έρευνα, προτάθηκε

να εκτεθεί ως ένα κεντροβαρικής σημασίας έκθεμα στη θέση εύρεσής του. Οι λίθοι του αετώματος επί εδάφους στη θέση πτώσης τους αποτελούν πολύτιμο ιστορικό ντοκουμέντο για την πυρπόληση του αρχαϊκού ναού από τους Πέρσες.

Σύμφωνα με τη μελέτη, το έργο ανάδειξης στο Καλαπόδι, μετά την αποκατάσταση της νότιας μνημειακής ενότητας, μπορεί στο μέλλον, αφού έχει ολοκληρωθεί η μελέτη του βόρειου ναού, να επεκταθεί και εκεί με την ίδια λογική των επιχώσεων και της επισήμανσης επί εδάφους του περιγράμματος του ναού και την τμηματική αναστήλωση κάποιων κρίσιμων σημείων όπως οι γωνίες. Με το θέμα αυτό είχε ασχοληθεί το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και στο παρελθόν με μελέτη του H. Kienast.

Το πέρασμα από την αρχική ιδέα στην εκπόνηση των ειδικών μελετών και στην έγκρισή τους από τις αρμόδιες υπηρεσίες και τέλος στην υλοποίησή τους δεν ήταν μια απλή διαδικασία. Απαιτήθηκε η έγκαιρη διαχείριση των πιστωμένων από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο πόρων, η συνεργασία με εξειδικευμένο προσωπικό και η ορθή διαχείριση των περίπλοκων διαδικασιών που απαιτεί το ζήτημα της αποκατάστασης των μνημείων.

ΧΡΟΝΙΚΟ ΕΡΓΩΝ

Την ανασκαφική περίοδο του 2018 διενεργήθηκαν οι απαραίτητες ανασκαφές που αποτελούσαν προϋπόθεση για την έναρξη των εργασιών παρουσίασης της νότιας ναϊκής ενότητας και την καθαίρεση του υπάρχοντος στεγάστρου. Το έργο, μετά τις σχετικές εγκρίσεις και με τη σύμφωνη γνώμη των αρμόδιων υπηρεσιών, ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 2018. Το ίδιο έτος ολοκληρώθηκαν οι εργασίες πρώτης προτεραιότητας, όπως η καθαίρεση του παλιού πρόχειρου στεγάστρου, οι πρώτες απαραίτητες εργασίες στερέωσης και συντήρησης του μνημείου, οι εργασίες επίχωσης του σπικού και η τοποθέτηση μιας ανοξείδωτης εσχάρας για την προστασία του γεωμετρικού αδύτου.

07

05

Σφόνδυλοι και αρχιτεκτονικά μέλη του βόρειου ναού (φωτ.: Θ. Μπιλής).

06

Θεμελιότοιχοι στο χείλος ανασκαφικών πρυνών τα οποία συνεχώς διέρρεαν λόγω της δράσης του νερού ακόμα και μέσα στο στέγαστρο (φωτ.: Θ. Μπιλής).

07

Το πρόχειρο στέγαστρο της νότιας μνημειακής ενότητας πριν από το έργο αποκατάστασης (φωτ.: Θ. Μπιλής).

Επίσης, ολοκληρώθηκε η απαραίτητη διάτρηση χωμάτινων στρωμάτων για την αποχέτευση των ομβρίων υδάτων στην περιοχή του σπηκιού. Για την ολοκλήρωση του αποχετευτικού συστήματος είχαν ήδη διερευνηθεί ανασκαφικά οι απαραίτητες τομές νότια του ναού, μια προετοιμασία που είχε λάβει χώρα το καλοκαίρι του 2018. Μετά την εργασία απομάκρυνσης του προσωρινού στέγαστρου του νότιου ναϊκού συγκροτήματος στο Καλαπόδι, κατέστη πρώτη φορά δυνατή η πλήρης αξιολόγηση της κατάστασης των υλικών του μνημείου. Σημειώνουμε, επίσης, ότι λόγω του χαμηλού ύψους του στέγαστρου και των καλύψεων με προστατευτικά γεωυφάσματα σε πολλές περιοχές του μνημείου, ειδικά νότια και ανατολικά, δεν ήταν δυνατό να σχηματιστεί ακριβής εικόνα για την κατάσταση διατήρησης των υλικών και ειδικά των λίθων. Διαπιστώθηκε ότι ήταν απαραίτητες επιπρόσθετες εργασίες που άλλαξαν τον αρχικό προγραμματισμό των σχετικών εργασιών. Το μνημείο καλύφθηκε τους χειμερινούς μήνες του 2018/2019. Επίσης, εκπονήθηκε ένα πρόγραμμα καταγραφής θερμοκρασιών μιας πειραματικής διάταξης προστασίας λίθων έναντι παγετού με ηλεκτρικές αντιστάσεις όχι στο μνημείο αλλά στον γειτονικό οικισμό. Την άνοιξη του 2019 το έργο ξεκίνησε πάλι με τις απαραίτητες εργασίες ανασκαφής σε ζώνη μεταξύ των μνημειακών ενοτήτων που βρίσκονται βόρεια και νότια του ναϊκού συγκροτήματος. Ύστερα από συσκέψεις με στελέχη της αρμόδιας εφορείας αρχαιοτήτων που έλαβαν χώρα επί τόπου και σε εφαρμογή της απόφασης του ΥΠΠΟΑ, κρίθηκε σκόπιμη η σύνταξη εκθέσεων με σκοπό την περιγραφή του τρόπου υλοποίησης των έργων που είχαν διατυπωθεί στην εν λόγω απόφαση. Τις εκθέσεις συνέταξε ο επιβλέπων του έργου. Στη συνέχεια κατατέθηκαν από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στις αρμόδιες υπηρεσίες του ΥΠΠΟΑ. Μια πρόσθετη μελέτη υδρολογικού περιεχομένου (αποχέτευσης των ομβρίων) για τον αρχαιολογικό χώρο στο Καλαπόδι ζητήθηκε συμπληρωματικά από το ΥΠΠΟΑ. Ταυτόχρονα, συνεχίστηκαν τα έργα επιχώσεων δυ-

08

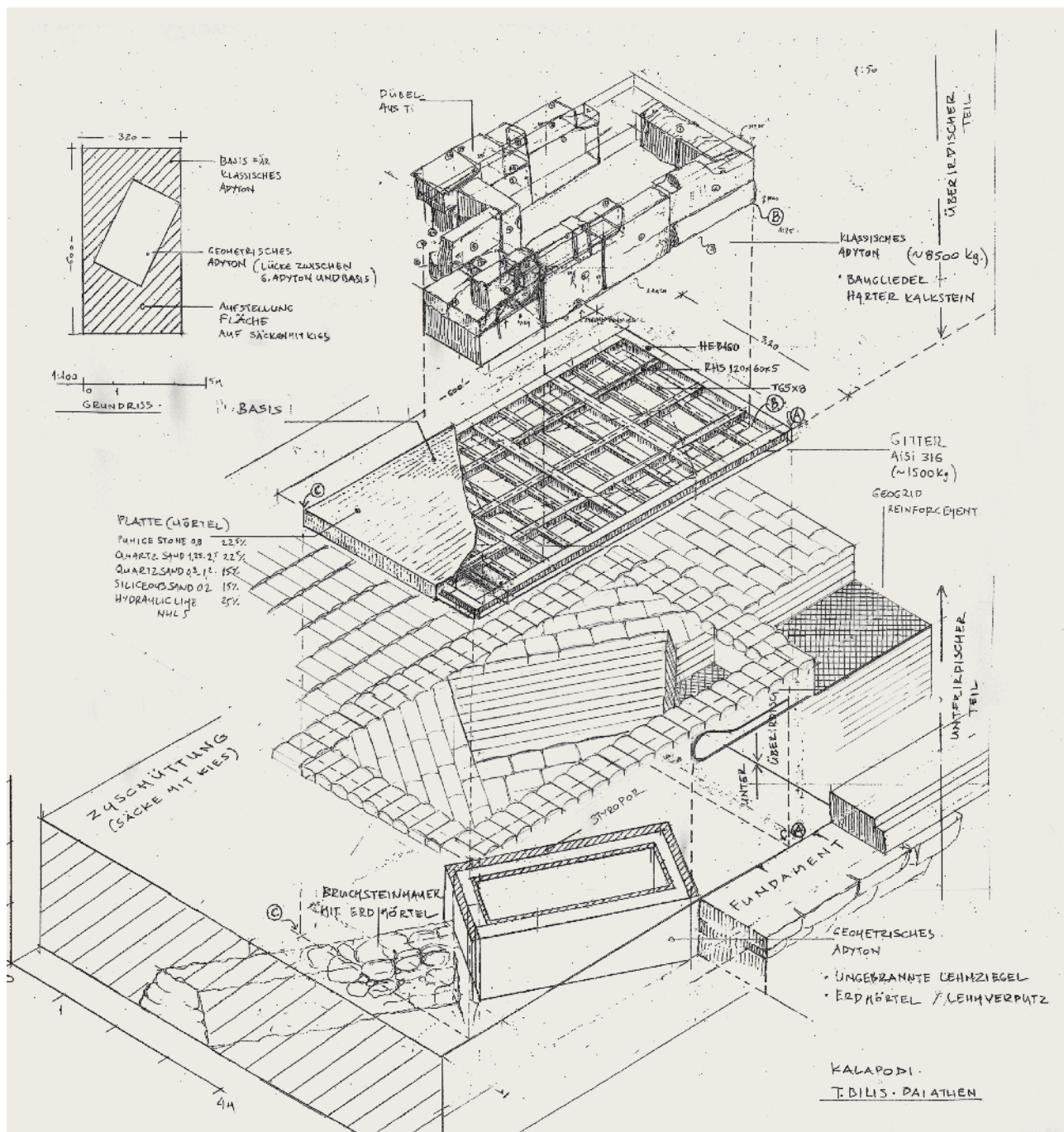
Το γεωμετρικό άδυτο
κατά τη διάρκεια του έργου
αποκατάστασης
(φωτ.: Θ. Μπιλής).

09

Το γεωμετρικό άδυτο
(κάτω) και η αποκατάσταση
του κλασικού αδύτου
(σχέδιο: Θ. Μπιλής).

08

09

τικά και νότια του νότιου συγκροτήματος. Ξεκίνησε, και ολοκληρώθηκε, η κατασκευή εργοταξιακής οδού νότια του ναού, ένα πιλοτικό έργο για την παρουσίαση του γεωμετρικού ναού, και τα έργα αναστήλωσης του κλασικού αδύτου στην αρχική του θέση, των θεμελίων του ρωμαϊκού ναού και του θεμελίου του νότιου στυλοβάτη του αρχαϊκού ναού. Το φθινόπωρο του 2019 έως σχεδόν το τέλος του έτους εκτελέστηκαν εργασίες συντήρησης του νότιου στυλοβάτη καθώς και ορθοστατών της βόρειας πλευράς. Εφαρμόστηκε η εποχιακή κάλυψη του ερειπίου για τους μήνες του χειμώνα. Κατά τη διάρκεια του έτους 2020, στο πλαίσιο των έργων παρουσίασης της νότιας μνημειακής ενότητας, ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης των ορθοστατών του νότιου ναού και της ανατολικής αναβάθρας. Ολοκληρώθηκαν, επίσης, οι εργασίες υποδομής για την κατασκευή του νότιου μονοπατιού των επισκεπτών. Επιπλέον, κατασκευάστηκε ένα μικρό, ελαφρύ και αιρετό στέγαστρο για την περιοδική κάλυψη του αετώματος στη νότια ναϊκή ενότητα. Τέλος, ανατέθηκε και ολοκληρώθηκε η μελέτη προστασίας της νότιας ναϊκής ενότητας έναντι διάβρωσης από τη δράση των ομβρίων.

Ταυτόχρονα, τα τελευταία χρόνια διενεργούνται εργασίες επιχώσεων παλαιότερων ανασκαφικών τομών με υποβολή σχετικών εκθέσεων στην τοπική Εφορεία. Με τον τρόπο αυτό έχουν ήδη επιχωθεί σκάμματα στη δυτική και βόρεια πλευρά του ιερού. Επίσης, λαμβάνονται άμεσα σωστικά μέτρα για την προστασία των πρανών, των ευρημάτων και του προσωπικού που διενεργεί ανασκαφικές εργασίες. Το έργο ανάδειξης έχει ολοκληρωθεί σε πολύ μεγάλο ποσοστό.

Ο καρπός των έργων δεν άργησε να φανεί τόσο στην εικόνα του χώρου όσο και στην ανταπόκριση της τοπικής κοινωνίας. Η τοπική αυτοδιοίκηση μετά την έμπρακτη συμβολή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στο θέμα της προστασίας και ανάδειξης των αρχαιοτήτων⁷ του τόπου προχώρησε σε διάφορες κινήσεις με μεγάλη πρακτική σημασία για τη συνέχεια της αρχαιολογικής έρευνας του Ινστιτούτου στην περιοχή. Έπειτα από συζητήσεις αποφασίστηκε να παραχωρηθεί ημιτελές ακίνητο στον οικισμό για τις ανάγκες αποθήκευσης των ευρημάτων και στέγασης άλλων σχετικών απαραίτητων χώρων (εργαστήρια κ.ά.). Επίσης, ύστερα από συνεργασία του ΥΠΠΟΑ και του δήμου, αποφασίστηκε να τοποθετηθεί παροχή ηλεκτρικού ρεύματος στον αρχαιολογικό χώρο με δαπάνη του Δήμου Αταλάντης. Παράλληλα, υλοποιείται η πρόταση της παραχώρησης ενός χώρου στο παλαιό σχολείο για τις ανάγκες μιας μικρής έκθεσης με φωτογραφίες, σχετικό πληροφοριακό υλικό και κάποια αντίγραφα σπουδαίων ευρημάτων της ανασκαφής. Τέλος, πρόοδο σημειώνει και η υλοποίηση της ιδέας περί κατασκευής ενός μονοπατιού από τον οικισμό του Καλαποδίου προς τον αρχαιολογικό χώρο. Το καλοκαίρι του 2020, ο Αντιπεριφερειάρχης και ο Δήμαρχος Αταλάντης επισκέφθηκαν τον χώρο και η ανασκαφή μαζί με το έργο αποκατάστασης παρουσιάστηκαν σε τοπικά μέσα μαζικής ενημέρωσης. Αυτές οι δράσεις ενδυναμώνουν τη διασύνδεση του αρχαιολογικού χώρου με τον σύγχρονο οικισμό του Καλαποδίου και, το κυριότερο, εισάγουν ένα σπάνιο πρότυπο συνεργασίας μεταξύ επιστημονικών ιδρυμάτων και τοπικών κοινωνιών.

Συνοπτικά, οι διάφορες αναστηλωτικές και άλλες δράσεις

στη νότια μνημειακή ενότητα στο Καλαπόδι προκάλεσαν μεγάλη αλλαγή στην εικόνα του χώρου (εικ. 2). Οι τομές πάνω στο έδαφος που είχαν αφήσει οι αρχαιολογικές έρευνες του παρελθόντος επουλώθηκαν με ένα πρόγραμμα συστηματικών επιχώσεων. Η μορφή του εδάφους αποκαταστάθηκε, αφού απέκτησε έναν ήπιο χαρακτήρα, κοντά στην αρχική του διαμόρφωση, και το ερείπιο αναδύεται πλέον με φυσικό τρόπο από το χώμα, όπως ακριβώς συνέβαινε στην ελληνική αρχαϊκή ναϊκή αρχιτεκτονική (εικ. 10). Οι ορατές επιφάνειες είναι απλές, χωρίς εμφανείς νέες προσθήκες, καθώς οι απαραίτητες διατάξεις τόσο για την απορροή των υδάτων όσο και για τη στήριξη των αρχαιοτήτων είναι υπόγειες, άρα αφανείς. Μετά την απομάκρυνση του στεγάστρου το γεωμετρικό άδυτο επιχώθηκε ώστε να είναι εφικτή η αναστήλωση του κλασικού αδύτου στην αρχική του θέση, δηλαδή πάνω από το γεωμετρικό. Η χρήση υλικών συμβατών με τον πωρόλιθο του μνημείου υπήρξε αντικείμενο ειδικής μελέτης. Οι τεχνικές που εφαρμόστηκαν βασίζονται στην κεντρική ιδέα της χρήσης υλικών χωρίς τσιμέντο. Ένας διάδρομος επισκεπτών αγκαλιάζει προστατευτικά το μνημείο. Ο διάδρομος λειτουργεί ως ένα ορατό όριο το οποίο οδηγεί την κίνηση των επισκεπτών γύρω και όχι μέσα από το μνημείο. Επίσης, ο διάδρομος αυτός, ο οποίος έχει κατασκευαστεί με επιχώσεις, λειτουργεί ως προστασία για το θεμέλιο του βόρειου ναού και, ειδικά, για την ευπαθέστατη νοτιοανατολική πλευρά της νότιας ναϊκής ενότητας, στην οποία η έντονη κατωφέρεια του διαβρωμένου εδάφους ήταν μια μόνη απειλή για τη σταθερότητα του ερειπίου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Το έργο στο Καλαπόδι διακρίνεται για τις καινοτομίες του σε σχέση με άλλα αρχαιολογικά έργα της Ελλάδας και έτσι ξεχωρίζει για πολλούς λόγους. Κατ' αρχήν οι τεχνικές που ακολουθήθηκαν ήταν ιδιαίτερες και εφαρμόστηκαν για πρώτη φορά σε τόσο μεγάλη κλίμακα στον ελληνικό χώρο. Αναφέρονται ιδιαίτερα στην εφαρμογή συνδετικών κονιαμάτων και διαδρόμων επισκεπτών χωρίς τσιμέντο (εικ. 10) ή στην κατασκευή αντιγράφων ωμών πλίνθων της Γεωμετρικής περιόδου (εικ. 3). Επίσης, η αναστήλωση ενός μνημείου (κλασικό άδυτο) πάνω σε ένα άλλο (γεωμετρικό άδυτο) είναι αρκετά σπάνια και θυμίζει την περίπτωση του ναού της Αθηνάς Νίκης στην Ακρόπολη⁸. Μπορεί στο ερείπιο, όπως αυτό παρουσιάζεται μετά το έργο, να εκλείπει η ένταση που θα προκαλούσε η αναστήλωση κάποιων κιόνων ή άλλων στοιχείων με ικανό ύψος⁹, εντούτοις στα μη ορατά του τμήματα το έργο είναι αξιοσημείωτα πολύπλοκο. Το έργο βασίστηκε σε μια λεπτομερή έρευνα του θέματος της αποχέτευσης των ομβρίων υδάτων. Το δίκτυο αποστράγγισης διαθέτει πολλά επίπεδα ανάσχεσης της δράσης των ομβρίων, έτσι ώστε να αποφεύγεται το φαινόμενο της συγκέντρωσης υδάτων στους θύλακες των θεμελιότοιχων και να απομακρύνονται τα όμβρια χωρίς να θίγονται στο ελάχιστο τα αρχαιολογικά τεκμήρια. Το θέμα της απορροής έχει μεγάλη σημασία για τη μείωση της απορρόφησης υγρασίας από τους μαλακούς ασβεστόλιθους και τη διατήρησή τους στον χρόνο. Η παρουσίαση πολλών φάσεων σε ένα ερείπιο μετά την αναστήλωση τοίχων του γεωμετρικού ναού, του θεμελίου του ρωμαϊκού ναού και του κλασικού αδύτου ξεχωρίζει και κατατάσσει το έργο στην κατηγορία των ονομαζόμενων συγ-

χρονικών αναστηλώσεων, δηλαδή σε αναστηλωτικά έργα που παρουσιάζουν παράλληλα διάφορες φάσεις, όχι απαραίτητα με ισοδύναμο τρόπο¹⁰. Η παρουσίαση επιτόπου ενός ερειπίων λίθων σε θέση πτώσης (αέτωμα αρχαϊκού ναού) με πρόνοια υπόγειων απορροών και χωρίς μόνιμη προστατευτική κάλυψη αποτελεί επίσης μια σπάνια επιλογή για παρουσίαση ενός ιστορικού ντοκουμέντου μεγάλης αξίας. Με τις εργασίες αποκατάστασης υπήρξαν γνωστικά οφέλη σε σχέση με τη σύσταση και την ποιότητα των υλικών του μνημειακού συνό-

λου, τη στρωματογραφία νότια του ναού και αποσαφηνίστηκε η μορφή του τυμπάνου του αετώματος του αρχαϊκού ναού. Το μοντέλο της εποχιακής κάλυψης, ενώ στο εξωτερικό χρησιμοποιείται σε μεγάλη κλίμακα, στην Ελλάδα δεν έχει εφαρμοστεί συστηματικά ως λύση για τη μόνιμη μετανασκαφική εικόνα ενός ερειπίου. Το όφελος είναι προφανές. Το ερείπιο χωρίς μια κατασκευή μόνιμης κάλυψης συνδιαλέγεται με το φυσικό τοπίο και η εμπειρία της θέασης ερειπίου και φύσης αποκαλύπτεται ως μια ολότητα που υπόκειται στις συνεχείς

10

Αποψη της νότιας μνημειακής ενότητας από βορειοδυτικά μετά το έργο αποκατάστασης. Κάτω, διακρίνεται ο διάδρομος μεταξύ των μνημειακών ενότητων. Δεξιά, η παρουσίαση των λίθων του αετώματος του αρχαϊκού ναού σε θέση πτώσης (D-DAI-ATH-2020-2477, φωτ.: K. Sporn).

εναλλαγές του ουρανού και του φυσικού φωτός. Το φόντο της φύσης, αδιατάρακτο από ανθρώπινες παρεμβάσεις, αποτελεί τον σιωπηλό μάρτυρα του περάσματος του χρόνου και τη βασική αναφορά στην πρόκληση της νοητικής αναπλήρωσης των χαμένων τμημάτων των ναών. Το ερείπιο απλώνεται μπροστά μας, φαινομενικά σιωπηλό, ως τροφή για σκέψη, αντικείμενο γνώσης και ως μέσο της ιστορικής μας συνείδησης.

Σημειώσεις

- 1 Jokilehto 2002, σ. 2–4.
- 2 Amandry / Hansen 2010, σ. 425 και 427 εικ. 17.16.
- 3 Αναφερόμαι στην αναστήλωση του 4ου αι. μ.Χ. Βλ. Κορρές / Μπούρας 1983, σ. 136–137 και Κορρές 1994, σ. 143–146.
- 4 Beckmann 2012, σ. 255.
- 5 Bilis 2017, σ. 104–107.
- 6 Bilis 2019, σ. 118–120.
- 7 Για τη συμβολή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στον τομέα της προστασίας και ανάδειξης των αρχαιοτήτων σε διεθνές επίπεδο, βλ. Fless / Wulf–Reidt 2016, σ. 13–23.
- 8 Εκεί ο αρχαιότερος πώρινος ναύσκος διατηρείται σε υπόγεια κρύπτη στο εσωτερικό του κλασικού πύργου (<https://www.ysma.gr>). Για το έργο αναστήλωσης του ναού της Νίκης της περιόδου 1935–1940, βλ. Μαλλούχου–Τυφάνο 1988, σ. 219–229.
- 9 Οι ξύλινοι κίονες του ναού κάπκαν από τους Πέρσες και οι τοίχοι αποτελούνταν από ωμές πλίνθους πάνω σε λίθινους ορθοστάτες.
- 10 Magnisali / Bilis 2020, σ. 296. Ως εφαρμογή του σεβασμού των ιστορικών φάσεων ενός μνημείου, όπως προκύπτει από το άρθρο 11 της Χάρτας της Βενετίας, Μπούρας 1989, σ. 44 και Schmidt 1993, σ. 29.

Βιβλιογραφία

- Amandry / Hansen 2010: Amandry P. / Hansen E., *Le Temple d'Apollon du IVe siècle* (Fouilles de Delphes II, Topographie et Architecture, 14), τόμ. I, De Boccard, Paris 2010.
- Beckmann 2012: Beckmann M., «The Column of Marcus Aurelius», στο M. van Ackeren (επιμ.), *A Companion to Marcus Aurelius*, Blackwell, 2012, σ. 251–263.
- Bilis 2017: Bilis Th., «Die Überdachung zum Schutz der Antiken in Kalapodi – theoretische Überlegungen und Auswahlkriterien», *AtheNea* 2017, σ. 104–107.
- Bilis 2019: Bilis Th., «Kalapodi – Ein neuer Entwurf zur Wiederherstellung der südlichen Tempeleinheit», *AtheNea* 2019, σ. 118–121.
- Fless / Wulf–Reidt 2016: Fless Fr. / Wulf–Reidt U., «Vom Ende her denken! Ziele und Konzepte des Deutschen Archäologischen Instituts im Umgang mit archäologischen Denkmälern», στο S. Winghart / J. Haspel (επιμ.), *Vom Ende her denken?! Archäologie, Denkmalpflege, Planen und Bauen* (Arbeitshefte zur Denkmalpflege in Niedersachsen, 46 / ICOMOS Hefte des Deutschen Nationalkomitees, LXI), Niedersächsisches Landesamt für Denkmalpflege, 2016, σ. 12–29.
- Jokilehto 2002: Jokilehto J., *A History of Architectural Conservation*, Oxford 2002.
- Kορρές / Μπούρας 1983: Κορρές Μ. / Μπούρας Χ., *Μελέτη Αποκατάστασεως του Παρθενώνος*, Αθήνα 1983.
- Kορρές 1994: Κορρές Μ., «Ο Παρθενώνας από την αρχαία εποχή μέχρι τον 19ο αιώνα», στο Π. Τουρνικιώτης (επιμ.), *Ο Παρθενώνας και η ακτινοβολία του στα νεώτερα χρόνια*, Μέλισσα, Αθήνα 1994, σ. 136–161.
- Lambrinoudakis / Ohnesorg 2020: Lambrinoudakis V. / Ohnesorg A. (επιμ.), *Das Heiligtum von Gyroulas bei Sangri auf Naxos*, εκδ. Melissa, Athens 2020.
- Magnisali / Bilis 2020: Magnisali M. / Bilis Th., «Anastilosis», στο V. Lambrinoudakis / A. Ohnesorg (επιμ.), *Das Heiligtum von Gyroulas bei Sangri auf Naxos*, εκδ. Melissa, Athens 2020, σ. 291–315 και πίν. 98–109, 192–197.
- Μαλλούχου–Τυφάνο 1988: Μαλλούχου–Τυφάνο Φ., *Η αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στη νεώτερη Ελλάδα (1834–1939)*, Αθήνα 1988.
- Μπούρας 1989: Μπούρας Χ., *Σημειώσεις του μαθήματος Αποκατάστασεως των μνημείων I*, Αθήνα 1989.
- Schmidt 1993: Schmidt H., *Wiederaufbau*, Berlin 1993.
- Τουρνικιώτης 1994: Τουρνικιώτης Π. (επιμ.), *Ο Παρθενώνας και η ακτινοβολία του στα νεώτερα χρόνια*, Μέλισσα, Αθήνα 1994.
- Winghart / Haspel 2016: Winghart S. / Haspel J. (επιμ.), *Vom Ende her denken?! Archäologie, Denkmalpflege, Planen und Bauen* (Arbeitshefte zur Denkmalpflege in Niedersachsen, 46 / ICOMOS Hefte des Deutschen Nationalkomitees, LXI), Niedersächsisches Landesamt für Denkmalpflege, 2016.
- Υψηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης: <https://www.ysma.gr>